

Date: 17th June-2026

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ МУСИҚА МАДАНИЯТИГА
ДОИР АСАРЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Орзибоев Рустамжон

Фарғона давлат университети ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада Марказий Осиё мутафаккирлари Абу Наср Фаробий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Шарофиддин Али Яздий, Абулқодир Мароғийларнинг мусиқа маданиятига доир асарлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: “Китоб ул-мусиқий ал-Кабир”, “Қалам фи-л-мусиқий”, “Китоб фи-ихсо-ал-улум ва таъриф”, “Мажолисун нафоис”, “Мезон-ул-афсон”, “Маҳбуб-ул-кулуб”, “Хамса”. “Зубдатул адвор”, “Мақосидул илҳон”, “Миатайин” “Рисолаи мусиқий”.

Миллий мусиқа маданиятининг ривожланиш жараёни асосан Марказий Осиё Уйғониш даврига тўғри келади. Бу даврга келиб Марказий Осиё мутафаккирлари Абу Наср Фаробий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Абулқодир Мароғийларнинг мусиқа маданиятига доир асарлари дунё юзини кўра бошлади. Мазкур мутафаккирларнинг асарлари ўзининг ранг-баранг жанрлари билан кишилар ҳаётининг ажралмас бир бўлагига айланди ва авлоддан-авлодга ўтиб, бизгача етиб келди. Зеро, “...инсон маънавий олами, халқлар маданиятини белгилайдиган манбаларни асраб-авайлаш ва бойитиш бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир”¹.

Илм-фаннинг ривожланишига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшган буюк мутафаккирлардан бири Аристотел (эрамиздан аввалги 338-322) мусиқанинг инсонга таъсири ва унинг тарбиявий аҳамиятига алоҳида аҳамият беради. Унинг фикрича, мусиқа санъати инсоннинг маънавий қиёфасини шакллантиришга ёрдам беради. Ҳақиқатдан ҳам мусиқа санъати ҳар қандай кишилиқ жамиятида тарбия воситаси бўлиб хизмат қилган.

Марказий Осиё халқларининг мусиқа санъати тарихини ёритишда Шарқ мусиқа илмининг асосчиси сифатида тан олинган Абу Наср Фаробий ва Ибн Халдуннинг алоҳида ўрни борлигини эътироф этиш лозим. Фаробий мусиқа санъати тарихини инсон нутқининг шаклланиш жараёни ва ҳиссиётлари билан бевосита боғлиқ эканлигини таъкидлаган бўлса, Ибн Халдун (14-аср) ижтимоий тизимларнинг шаклланиш қонуниятларига асосланган ҳолда тушунтирган.

Йирик мутафаккир, қомусий олим, буюк файласуф, мусиқашунослик фанининг асосчиси Абу Наср Фаробий (870-950) ўз фаолиятида мусиқа илмини тадқиқ этиш билан бирга қонун, ғижжак каби янги мусиқий созларни кашф этди.

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: Ўзбекистон. НМИУ. 2017. –Б. 30

Date: 17th June-2026

Унинг “Китоб ул мусиқи ал-кабир” (Катта мусиқа китоби), “Калом фи-л мусиқи” (Мусиқа ҳақида сўз), “Китоб фи ихсо-ал-ибқоъ” (Куйлар таснифи ҳақида китоб), “Китоб фи-н накра музофа ила-л ибқоъ” (“Ритмга қўшимча қилинадиган силжишлар ҳақида китоб”), “Ихсо ал-улум” (Илмларнинг келиб чиқиши) каби асарлари мусиқа маданияти назарий асосларига оид бўлиб, бугунги кунда ҳам мусиқа илмини ўрганишда катта аҳамият касб этади².

Абу Наср Форобий мусиқа ҳақидаги илмий асарларида чолғуда ижро этилаётган мусиқа ашулага жўр бўлади ёки овозга тақлид қилади, уни бойитади ҳамда ашуланинг бошланғич мусиқа қисмини ва унинг ораларидаги чолғу қисмини ҳосил қилади. Бу эса ашулагига дам беради. Айни вақтда улар ашуланинг овози етмайдиган жойларини бўрттириб, вокал мусиқани бойитади, деб ёзади.

Шунингдек, мутафаккир ўз асарларида товушларнинг характерига кўра мусиқа асбоблари хилма хил рол ўйнаганлигини кўрсатиб ўтади: жанглarga мўлжалланган чолғу асбобларининг овозлари баланд ва кескин эканлиги, зиёфат ва рақслар учун, тўй ва қувноқ йиғилишлар учун, муҳаббат қўшиқлари учун ҳам махсус чолғу асбоблар борлиги шулар жумласидандир. Айримларининг товуши кескин ва ҳазин бўлади: бир сўз билан айтганда улар шунчалик кўп; шунчалик хилма-хилки, ҳаммасини санаб ўтиш қийин дейди. Форобий мусиқа созларининг товушқаторларини ҳам мукамал ўрганади. Айниқса, Хуросон танбурига алоҳида эътибор беради. Бу шуни кўрсатиб турибдики, ўша даврда маҳаллий мусиқа созларининг аҳамияти жуда катта бўлган ва мусиқа билан шуғулланувчиларни бефарқ қолдирмаган. Чунки, ўша даврда арфа, уд, типидagi торли ҳамда пуфлаб чалинадиган найга ўхшаш созлар ва чанг, руд, доира каби мусиқий чолғулар кенг тарқалган эди.

Форобий “Ихсо ал улум” (Илмларнинг келиб чиқиши) номли асарида субстанциянинг келиб чиқувчи белгилари асосида илмлар вужудга келиши тартибини текширар экан, мусиқани сонлар тўғрисидаги илм, ўлчовлар ҳақидаги илм ва юлдузлар ҳақидаги илмдан сўнг тўртинчи ўринга қўяди³.

Ҳаммамизга маълумки, Амир Темури даврида маданият ва санъат юксак даражада ривожланган. Унинг Шом шаҳридан Абдулқодир Мароғийни олиб келганлиги ва уни сарой мусиқачиларининг раҳбари этиб тайинлаганлигидан билиш мумкинки, Амир Темури ҳам мусиқа санъатига эътиборли бўлган.

Абдулқодир Мароғий асли исфahонлик бўлиб, ўз даврининг мусиқий олими, бастакор ва назариётчи бўлган. У Самарқандга келгач, ўзининг мактабини яратади, кўплаб шогирдлар тайёрлайди ва Марказий Осиё мусиқа санъати ва маданиятининг ривожланишига ўзининг муносиб ҳиссаси қўшади. Мусиқашунос – тарихчи Дарвеш Али Чангийнинг “Рисолаи мусиқий” асаридаги маълумотларига таянадиган бўлсак,

² Қамбаров А.А., Маннопов С., Нажметдинова М.М. Ўзбек санъати тарихи. –Фарғона: Фарғона нашриёти. 2021. –Б. 61

³ Хайруллаев М.М. Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. –Т.: Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1963. –Б. 179

Date: 17th June-2026

Абдулқодир Мароғийнинг “Зубдатул адвор”, “Мақосидул илҳон”, “Миатайин” номли асарлари ўз даврида мусиқа маданияти ва санъатининг ривожланишида катта аҳамият касб этган. Шунингдек, Абдулқодир Мароғий ўзининг мадҳия характеридаги “Миатайин” номли мусиқий рисоласида таржеъ, пешрав, ва бошқа бир қатор бизгача етиб келган мусиқа жанрларини эслатиб ўтади.

Бизга қадар етиб келган қўлёзмалар XIV-XV аср мусиқа санъати ва маданияти тарихи хусусида бой маълумотга эга бўлиб, бу давр ҳақида тўлақонли таассурот ҳосил қилиш имконини беради. Шунга қўра, бу даврнинг ўзига хослиги унда жўшқин ҳаракатчанлик етакчилик қилганлигидадир, дейиш мумкин.

Ўзбек мусиқа маданияти ривожланишида буюк шоир Абдурахмон Жомийнинг алоҳида ўрни борлигини эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, унинг “Рисолаи мусиқий” номли асарида ўзбек халқининг қадимий ўн икки мақоми тўғрисида қимматли маълумотлар берилади. Айни вақтда Абдурахмон Жомий зўр созанда ва бастакор ҳам бўлган. Абдурауф Фитрат ўзининг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” асарида таъкидлаб ўтганидек, Абдурахмон Жомий ўз замонасида машҳур бўлган “Нақши Мулло”⁴ номли асар муаллифидир.

XIV-XV асрларда Марказий Осиё маданияти, ўрта аср адабиёти ва мусиқа санъатининг энг юксалган даври улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ. Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ўзининг “Саббаи сайёр”, “Мажолисун нафоис”, “Мезон-ул-афсон”, “Маҳбуб-ул-қулуб”, “Хамса” номли асарларида ўзининг мусиқий-эстетик қарашларини баён қилиб, мусиқа соҳасида катта илмга эга эканлигини намоён қилган.

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодини ўрганаётган тадқиқотчилар бу улуғ зотни шеърятдан кейин мусиқа ва илми мусиқийда тенгсиз бир сиймо бўлган, - деб таъкидлайдилар. Баъзи мусиқашунослар, жумладан, Зайнулобидин Ҳусайний ишора билан ул зотнинг тахаллуслари Навоий (Наво – булбулнинг гул (ёри)га наво чекиши) бўлишлиги ҳам мусиқага яқинликларидан, деб ёзади.

Алишер Навоий мусиқий олим сифатида ўзининг “Маҳбубул-қулуб” асарида мутриб (ашулачи), муғанний (созанда)лар ижро услубларининг таъсирчанлиги ва тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини жуда чиройли тарзда таҳлил қилади. Шу билан бирга най, ғижжак, танбур, чанг, уд, рубоб, қўбиз, қонун каби мусиқа чолғуларининг фазилатларини таърифлаб беради. “Навоий туюқ чанги, туркий орзиворий, муҳаббатнома, мустаҳзод каби халқ қўшиқларининг саккиз тури, уларнинг вазн хусусиятлари ҳақида маълумотлар беради”⁵.

Буюк шоир мусиқани ҳамда унинг ижтимоий таъсирини яхши тушунган. Унинг фикрича, яхши мусиқа халқ ва унинг ҳаётини изга солишда муҳим аҳамият касб этади. Алишер Навоий ўзининг қаҳрамонлари бўлган Фарход ва Ширин, Лайли ва Мажнунларнинг руҳий ҳолатини тасвирлар экан, асардаги ишқ ва гўзалликни

⁴ Қаранг: Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Фан нашриёти. 1993. –Б. 41

⁵ Маннопов С. Ўзбек халқ мусиқа маданияти. – Т.: Янги аср авлоди. 2004. Б- 26

Date: 17th June-2026

муסיқа садоси ва кушлар қўшиғи билан қиёслайди. Навоий, ўз ижоди ҳақида сўзлаб, ўзини “янгроқ”, яъни муסיкий ғазалларида маъно ва ҳаяжон, қайғу ва ҳасратларни баён қилувчи куйчи деб атайди:

Э, Навоий ишқ агар кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас недурким қон келур оғзингдин афгор айлагач⁶.

Навоийнинг ушбу сўзидан кўриниб турибдики, у ёқимли куй ва хушовоз хонандани ёқламоқда. Демак, фақат самимият, юксак нафосат билан яратилган куйгина киши руҳининг озиғи бўла олади.

Навоий ҳамиша ҳаётини санъат тарафдори бўлган ва анашу санъат вакиллари кўллаб-қувватлаган. У фикрини баён қилиб, қўшиқ халққа хизмат қилиши керак, - дейди. Навоий муסיқа ва унинг ҳаётдаги зарурияти ва моҳиятини тушинтириш билан чекланиб қолмасдан, адабий асарларни кенг оммага тушинарли қилиб етказишни талаб қилганидек, муסיқага ҳам пухта сермазмун асарлар яратиш тарафдори бўлган.

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири XVI аср бошларида яшаб ижод этган атоқли намоёндаларидан Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) Марказий Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, жўғрофияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёрқин намунаси бўлган “Бобурнома” асарини бизга улкан маънавий мерос қилиб қолдирган. Ўз даврда адабиёт билан муסיқанинг ҳамкорлиги туфайли шоирлар ёзган ғазаллар созанда ва хонандалар томонидан куйланиб, тезда халқнинг орасига тарқалиши, Бобурнинг ҳам халқ орасида ҳам шоҳ, ҳам шоир сифатида танитди. Тарихдан маълумки, даврнинг энг моҳир созанда ва хонандалари авваламбор, ўз санъатларини шоҳ саройларида намоёиш қилганлар. Шунинг учун ҳам Бобур ҳаёти давомида жуда кўплаб моҳир созанда ва хонандаларнинг санъатларидан баҳраманд бўлган ва ўз асари “Бобурнома”да уларнинг кўплаб номларини ёзиб қолдирган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: Ўзбекистон. НМИУ. 2017. –Б. 30
2. Қамбаров А.А., Маннопов С., Нажметдинова М.М. Ўзбек санъати тарихи. – Фарғона: Фарғона нашриёти. 2021. –Б. 61
3. Хайруллаев М.М. Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. –Т.: Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти 1963. –Б. 179
4. Фитрат. Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Фан нашриёти. 1993. –Б. 41
5. Маннопов С. Ўзбек халқ муסיқа маданияти. – Т.: Янги аср авлоди. 2004. Б- 26
6. Ўзбек муסיқа тарихи. Тузувчи М.Соломонова. – Т.: Ўқитувчи. 1981. Б- 14

⁶ Ўзбек муסיқа тарихи. Тузувчи М.Соломонова. – Т.: Ўқитувчи. 1981. Б- 14

